

NEKOLIKO NAPOMENA O FAŠIZMU¹

U svakom razmatranju različitih problema vezanih uz fašizam (nacizam) obično se ističu teškoće oko formuliranja jasne i općenito prihvatljive definicije fašizma. To pitanje nije, dakako, samo akademskog karaktera, i to iz dvaju razloga — prvo, *II svjetski rat odnio je 50-60 milijuna žrtava*, i drugo — *definicija klasičnog fašizma potrebna je i zbog definicije današnjeg neofašizma i nove geopolitike*. Tu posljednju spominjemo zato što je njemački fašizam bio s geopolitikom najuže povezan.

PROBLEM DEFINICIJE FAŠIZMA I NEOFAŠIZMA

Iako su vrlo različite definicije fašizma moguće — ovisno o različitim potrebama i stajalištima — one uvijek moraju uključivati barem četiri bitna aspekta tj.

- a) totalitarizam
- b) rasističku komponentu, zatim
- c) komponentu revanšizma i borbe za životni prostor i konačno
- d) identifikaciju s ratom. Spomenuti aspekt životnog prostora odnosi se na trajno zauzimanje novog Lebensrauma zbog sadašnjih potreba stanovništva i zbog potrebe osiguranja prostorne rezerve.

Iako bit i smisao svjetske povijesti čini kretanje prema slobodi, ipak su ratovi, borba za teritorij i sirovine bili, na razini pojavnosti, najvažniji konstitutivni dijelovi te povijesti. Posljednje dvije navedene komponente, tj. životni prostor i rat, najuže su vezane uz klasičnu nacističku geopolitiku i to na najgori mogući način — ta, konačno: »Rat je eksperimentalno polje geopolitike!«

Komponente rasizma i borba za novi Lebensraum u ovom se napisu tretiraju kao najvažnije komponente definicije klasičnog fašizma, značajne djelomično u unutrašnjoj, a naročito u vanjskopolitičkoj orijentaciji — tj. *bez pokušaja osvajanja novog životnog prostora i rasizma posve je nemoguće govoriti o potpunoj definiciji klasičnog fašizma, i o neofašizmu, barem ukoliko*

¹ Pitanja fašizma i njemačke geopolitike autor je više obradio u radovima: »Nacizam i neki geopolitički aspekti« (Naše teme, Zagreb 4/1975), zatim u zbornicima: »Snage i putovi rata i mira«, JAZU, Zagreb 1976. i »Fašizam i neofašizam«, Fakultet političkih nauka Zagreb, 1976.

se njegova definicija želi izvući, odnosno dovesti u sklad s definicijom klasičnog fašizma. Bez osvajanja životnog prostora iz jednog ili nekoliko jakih žarišta fašizma bi — ipak — ostao ograničen na okvir utvrđen kumulacijom određenog, pa makar i većeg, broja fašističkih zemalja i ne bi postao globalni problem. Bez rasizma ne bi se moglo govoriti o istrebljenju čitavih i to često velikih naroda (slavenskih). Tek s teritorijalnim širenjem fašizma iz jakih žarišta on postaje svjetski problem. Upravo i jedino preko ove dvije, a ne nekih drugih komponenti — tj. preko borbe za novi životni prostor ratom i genocidom bačen je svijet u nesreću stravičnih razmjera. Pri definiciji klasičnog fašizma i ocjeni njegove opasnosti ta se konstatacija ne može zaobići.

Bez teritorijalnog osvajanja iz jakih žarišta, fašizam bi ostao bitni unutrašnji problem, ali ne bi značio i tragediju globalnih razmjera kao što je to bio II svjetski rat. U definiranju klasičnog fašizma ne smije se zaboraviti na jedinstvenost definicije, što znači da se moraju podjednako uzimati u obzir i njegove unutrašnje i vanjskopolitičke komponente, koje, se često ipak dosta zanemaruju, a koje su rezultirale ratom. U tome, posebnu bi pažnju trebalo posvetiti onim političkim tendencijama i doktrinama koje su izravno služile vanjskopolitičkoj osvajačkoj orijentaciji, tj. revanšizmu i geopolitici. Ali, u definiciji klasičnog fašizma skloni smo naglasiti činjenicu da je njegova vanjsko-politička komponenta, možda ipak najvažnija. I to stoga jer je osvajanje teritorija bio jedan od glavnih ciljeva fašizma — svi najrazličitiji historijski razlozi, isto tako kao i filozofski, ekonomski, sociološki, pravni ili administrativni i rasistički — bili su u krajnjoj liniji u službi teritorijalne ekspanzije, odnosno upravo preko teritorijalne ekspanzije bili su narodi u svijetu izloženi najvećim patnjama, i upravo preko teritorijalne ekspanzije mogli su se bolje afirmirati fašizmi izvan njemačkog, talijanskog i japanskog žarišta. Geopolitika s idejom Lebensrauma, revanšizma i rasizma — sve je to bilo u službi vanjske politike fašizma čije su posljedice poznate. U nekim pitanjima vanjske politike Hitler je bio savršeno i zapanjujuće jasan — smatrao je da je osvajanje cilj njemačke vanjske politike. Onima koji to ne drže važnim — ili — najvažnijim, preostaje jedino da drugi svjetski rat izbrišu iz povijesti. A to je nemoguće. Barem pedesetak milijuna smatralo bi to za najvažnije pitanje. Ali — oni više ne mogu progovoriti!

Što se tiče *rasističke komponente* u slučaju klasičnog fašizma onda se savršeno jasno pokazuje njezin totalni pragmatički karakter; naime — očito, primjerice, bijeli Slaveni, dolaze pod udar rasizma sve do perspektive istrebljenja, dok obojene Japance valja ubrojiti u višu rasu. Pored toga važno je istaći da je rasizam na osvojenim teritorijima bio bitno diferenciranog karaktera pri čemu je odnos prema Slavenima i Židovima bio svakako najdrastičniji.

Navedeno je značajno i u pokušajima definicije onog u trajanju produženog (kontinuiranog) fašizma (primjerice španjolskog), i definicije današnjeg neofašizma. U ovom napisu ta će nas posljednja definicija više zanimati. Prije svega neofašizmu danas nedostaje komponenta direktnog teritorijalnog širenja putem rata što znači dvoje: prvo — *moguće je govoriti o obnovi fašizma samo u odnosu na neke njegove određene političke aspekte na unutrašnjem planu i drugo — takav neofašizam (za sada) može ostati samo na razini kumulacije nekoliko ili čak većeg broja zemalja, ali bez opasnosti da svjetskim*

ratom ugrozi suvremene globalne odnose i prestrukturira političku kartu svijeta. To znači da se prilike koje danas vladaju u pojedinim zemljama samo djelomično mogu — definicijom neofašizma — vezati uz osobine klasičnog fašizma, jer — nedostaje komponenta borbe za novi životni prostor ili nedostaje komponenta rasizma. U tome, dakako, talijanski neofašizam u svojim aspiracijama prema drugoj obali Jadrana posve odgovara onim klasičnim definicijama fašizma. Moguće je dakle zaključiti: adekvatne definicije neofašizma još ne postoje, a da bi ih bilo moguće dovesti u vezu s klasičnim fašizmom nedostaje ili jedna bitna komponenta tj. borba za novi Lebensraum ili nedostaje i rasistička komponenta. Time se želi istaknuti da su političke prilike u pojedinim zemljama ponekad površno i olako definirane kao fašističke ili neofašističke uzmemo li da temelj takve kvalifikacije leži na bitnim karakteristikama klasičnog fašizma, koji je bio izrazito vojno-teritorijalno-osvajачkog i rasističkog karaktera. Međutim, to ne znači da se prilike u tim zemljama ne mogu označiti kao neofašističke, ali uz uvjet da se za neofašizam pronađe i adekvatna nova definicija, kao što to isto ne znači da se time želi minimizirati težina političkih prilika u tim zemljama ili izuzetna opasnost za veliki broj država i milijunske mase stanovništva. Naprotiv! Jedino što se želi reći jest da neofašizam zbog nedostatka komponente vojnog osvajanja novog Lebensrauma nema jednu od bitnih komponenata klasičnog fašizma. Definiciju neofašizma, dakle, treba još formulirati.

Definirati jasno neku zemlju kao neofašističku nezahvalan je posao, iako je očito da se neke fašističke komponente mogu lako uočiti. U tom je smislu vrlo ilustrativno navesti mišljenje jednog od vođa namibijskog oslobodilačkog pokreta SWAPO koji — mislimo s pravom — neke unutrašnje i vanjskopolitičke osobine Južnoafričke republike definira kao fašističke odnosno neofašističke; to je razumljivo jer u ponašanju Južnoafričke republike ima bitnih komponenata fašizma: prvo, izrazitog rasizma, i drugo — osvajanja novog teritorija, budući da je Namibija poslije II svjetskog rata praktički postala dio Južnoafričke republike.

PROBLEM DEFINICIJE KLASIČNOG FAŠIZMA KAO POLITIČKE DOKTRINE ILI POLITIČKOG POKRETA

Ni to pitanje nije još posvema riješeno — zastupnici obiju teza su mnogobrojni, a argumentacija im je različita. *Prvo — fašizam je moguće odrediti i samo kao politički pokret.* Iako je imao jasne ciljeve, a u Njemačkoj i široku podršku, koju je zbog rastućeg terora i totalitarizma postupno bilo sve teže razlikovati od »podrške«, fašizmu je ipak nedostajala dublja i izraženija teorijska osnovica. Iako opsežna i jasna Hitlerova »Moja borba« nije u tome dovoljna, Musolinijeva »Doktrina fašizma« (u obliku male brošurice) više je nego bijedna, a svaka je nacistička »teorijska« utemeljenost samo kompilirana i skalupljena. Vlastite ili posuđene popularne krilaticе, iako emocionalno i te kako nabijene i politički značajne (»Volja za moć«.) »Narod bez zemlje«, »Krv i tlo« itd.) također bi mogle definirati njemački fašizam samo kao politički pokret, a nikako ne i kao političku doktrinu.

Međutim u odnosu na vanjskopolitičke aspekte moguće je decidirano ustvrditi da je fašizam bio ne samo politički pokret, nego zaista i politička doktrina — naime, u vanjskopolitičkom aspektu fašizam je moguće posvema izjednačiti s geopolitikom. Za Hitlera geopolitika je bila strateška orijentacija u procesu teritorijalne ekspanzije, ona je bila glavno vanjskopolitičko utemeljenje fašizma, putokaz osvajanja, opravdanje za revanšizam, kojim je trebalo ispraviti »nepravde« Versajskog sistema. Fašizam je naprosto prisvojio i iskoristio geopolitiku kao svoju vanjskopolitičku doktrinu i to i na razini koncepcije i na razini strateške provedbe tijekom pokušaja teritorijalnih osvajanja. Geopolitika kao totalna i kompleksna, nacionalistički orijentirana »znanost« o državi i njezinom teritorijalnom povećavanju bila je Hitleru i te kako potrebna. Hitler je održavao uske veze sa Karlom Haushoferom, vođom njemačke minhenske geopolitičke škole, i Haushoferovim sinom Albrechtom, dok je R. Hess u mladim danima, pored povijesti i nacionalne ekonomije, studirao i geopolitiku kod Karla Haushofera. Hitler, Hess, Karl i Albrecht Haushofer bili su u neprestanim kontaktima. Geopolitičke ideje postale su okosnicom vanjske politike nacizma. Nije provjereno da li je Hitler sam čitao Haushoferove radove i koliko je u ranoj fazi na njega mogao utjecati sam Karl Haushofer (kada ga je posjetio u zatvoru u Landsbergu), a koliki je u tome bio udjel Hessa kao Haushoferovog studenta. No u svakom slučaju, ideja životnog prostora imala je i u geopolitici i u nacizmu središnje značenje.

PITANJE STVARANJA ANTIFASISTIČKE KOALICIJE U PREDRATNOM RAZDOBLJU

I to je svakako jedno od najvažnijih pitanja u svakoj raspravi o fašizmu. A zbog razvitka neofašizma danas problem formiranja slične koalicije ostao je isto toliko značajan. Takva koalicija kao što je poznato nije bila stvorena i ovdje će se pokušati pokazati da ona nije niti mogla biti stvorena i to na temelju povijesnih zakonitosti. Također, pokušat će se pokazati zbog čega se takva koalicija — koja bi uključivala i najveće svjetske sile — ne može formirati ni danas. Po tome suvremene se prilike ne razlikuju od predratnih, a ta spoznaja može biti dragocjena.

Moguće je ustvrditi da uvjeti za formiranje predratne antifašističke koalicije na liniji Zapad-Istok uopće nisu postojali. Pri tome važno je istaći da, iako se fašizam sa svojim katastrofalnim posljedicama izrazio na zaista najdrastičniji način, po čemu je predstavljalo i pravi šok, da je — ipak — po svojim vanjskopolitičkim koncepcijama, bio karakteriziran samim uobičajenostima! Naime,

— Prvo, fašizam je tipična teritorijalno-ekspanzionistička i osvajačka doktrina, i kao takav nije novost i ne može biti ništa iznenađujuće, budući da su i svjetska i naročito evropska povijest doživljeli neprestani i praktični kontinuirani niz primjera izrazitih i osvajačkih doktrina i osvajačke prakse. Posljednja među njima — kolonijalizam — kulminira krajem XIX stoljeća (drastičan primjer kolonijalnog rasparčavanja Afrike na osnovi Berlinske konferencije iz 1874/85. godine) dakle, samo oko 30-40 godina prije pojave fašizma i njegove ideje o širenju Lebensrauma. Razvitak putem teritorijalnog širenja,

osvajanja mesta pod suncem, i zauzimanja »normalne« geopolitičke baze duboko je i čvrsto ukorijenjen u evropski duh i politički svjetonazor i bitna je komponenta svake, i ne samo inicijalne politogeneze. U tom aspektu, dakle, fašizam nije nikakva posebnost, on znači samo još jednu osvajačku doktrinu više koja treba da definira već uobičajeni politički i ekonomski razvitak putem osvajanja teritorija, kao što je to, pored kolonijalizma vrijedilo, primjerice, i za SAD u odnosu na Daleki Zapad, Rusiju u odnosu na Sibir, Kinu u odnosu na Singjang, ili Brazil u odnosu na amazonski Hinterland. Hitler svakako nije prvi koji je osvajao životni prostor. Razlike u odnosu na suvremene prilike, dakako, postoje, budući da se iz razdoblja direktnog zauzimanja životnog prostora sve više prelazi u indirektnu fazu širenjem različitog utjecaja i izvlačenja koristi iz interesnih sfera.

Važno je naglasiti da je u svojim shvaćanjima Hitler bio savršeno eksplicitan: on jasno kaže da je stjecanje teritorija cilj njemačke vanjske politike! Ali i takva eksplicitnost nije bila osobina samo Hitlera — u tome je smislu izuzetno indikativan citat iz Cecila Rhodesa, jednog od svakako najpoznatijih, najuspješnijih i najreakcionarnijih britanskih kolonijalnih političara koji svoje imperijalističke ideje jasno ističe 1895. godine:

»Juče sam bio u londonskom Ist Endu (radnička četvrt) i posjetio jednu skupštinu nezaposlenih. Tamo sam čuo divlje govore, koji su bili, svi, jedan krik: hleba, hleba! Vraćajući se kući i razmišljajući o onome što sam vidio, uverio sam se, više nego ikad, u važnost imperijalizma... Moja zavetna misao je rješavanje socijalnog pitanja; naime: da bismo spasili četrdesetak miliona stanovnika Ujedinjenog kraljevstva od ubivstvenog građanskog rata, mi kolonijalni političari moramo steći nove zemlje radi smeštaja suviška stanovništva, radi sticanja novih tržišta za robu koja se proizvodi u fabrikama i rudnicima.«²

I taj citat jasno pokazuje neoriginalnost Hitlerovih shvaćanja, a još više činjenicu da je rješavanje populacijskog pritiska najprimjerenije putem osvajanja novog Lebensrauma. Hitler je zaista imao sjajne prethodnike, od kojih je valjalo samo preuzeti shvaćanja o potrebi rješavanja prehrambenih i sirovinskih teškoća, socijalnih pitanja, o spašavanju vlastite nacije i o direktnom teritorijalnom osvajanju novog životnog prostora! Taj odlomak iz C. Rhodesa mogao bi se, izmjenivši toponime i datiranje, i u slovu i u duhu savršeno pripisati i Hitleru.

Značenje i vrijednost novog životnog prostora, uz revanšizam najvažnijim je razlogom kojim se može objasniti uspješnost nacističke propagande u odnosu na široke slojeve njemačkog društva. Ujedno — a tu činjenicu nije nikada dovoljno naglašavati — u II svjetskom ratu svijet je bačen u nesreću upravo preko koncepcije novog Lebensrauma. Zanimljivo je pri tom istaći da ideju novog životnog prostora, u kontekstu prenaseljenosti, nije mogao izbjeći čak ni Thomas More u svojoj čuvenoj »Utopiji« (iz 1515/16. god.). Tako na jednom mjestu govoreći o svom idealnom otoku More kaže:

»Ako slučajno celo ostrvo postane prenaseljeno onda se iz svakoga grada određuju građani koji odlaze i osnivaju naselja na najbližem kopnu, tamo gdje urođenici raspoložu s mnogo zemlje koju ne obrađuju.«³

² V. I. Lenjin: »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma« (Kultura, Beograd 1967 str. 110).

³ Thomas More: »Utopija«, (Kultura, Beograd 1964 str. 104).

I tu je zanimljivo uočiti shvaćanje da treba zauzeti zemlju tamo gdje je ima i gdje je nitko ne obrađuje. Dakle, zemlju treba zauzeti i »urođenike« prisiliti da žive po zakonima došljaka. A ono što ne bi išlo milom može ići i silom: — »Ukoliko urođenici odbiju da s njima žive po njihovim zakonima (tj. po zakonima došljaka, R. P.), onda ih doseljenici s ostrva isteraju s onoga zemljišta koje su za sebe odredili. Ako se urođenici tome opiru, onda ih prisile ratom. Jer oni smatraju da je sasvim opravdano ratovati da bi se dobilo izvesno zemljište koje neki narod ne koristi, već ga samo poseduje kao neobrađenu i praznu površinu, a ipak ne dozvoljava drugome narodu koji po prirodnoj nuždi mora da živi od tog zemljišta, da ga zaposedne i koristi.«⁴

Na značenje životnog prostora više puta je upozoravano i na simpoziju JAZU posvećenom II svjetskom ratu i miru među narodima (Zagreb 1970), — Tako W. Hofer direktor Povijesnog instituta Sveučilišta u Bernu također smatra da je upravo ideja Lebensrauma donijela Evropi jedan od najstrašnijih ratova. (Zbornik radova, JAZU, Zagreb str. 69.)

— *Drugo*, među razlozima zbog kojih nije moglo doći do formiranja antifašističke koalicije prije II svjetskog rata ključno značenje ima specifična prostorna orijentacija fašizma u odnosu na njegove glavne osvajačke ambicije; ta je orijentacija i u kvantitativnom smislu (veličina teritorijalnog obuhvata) i s predviđenom agrarnom kolonizacijom prije svega kontinentski orijentirana, tj. prema Istoku,⁵ odakle su Evropi tijekom povijesti prijetile i »prijetne« glavne opasnosti — mongolska, slavenska i konačno komunistička »opasnost«. Orijentirati se, dakle, vojno protiv Istoka s perspektivom najdubljeg prodora u Heartland uobičajeno je stanje centralnoevropskih i zapadnoevropskih duhova (uključivši ovdje i Vatikan), koji su uvijek strahovali od »Azije«.

Fašistička orijentacija protiv Istoka, koji je po bogatstvima prava obećana zemlja, samo je novovjekovna inačica nekadašnjeg križarskog rata protiv Istoka (baltičko-slavenskog i bliskoistočnog), a fašistička Njemačka ima u tome ulogu antemuralea kao i nekada. Konačno, valja podsjetiti — prema Istoku prodirali su i Vikinzi, Svedani, Njemački viteški red, hanseatska i levantinska trgovina, prema Istoku orijentirana je i ideja talijanskog »mare nostrum«, Napoleon također teži prema Istoku itd. A sve to — zapravo — obična je stvar u evropskom svjetonazoru, Drang nach Osten nije novost, Neumannova centralna Evropa neprestano je i »prirodno« suprotstavljena »azijskom« Istoku. *Može se slobodno reći da je za reakcionarne krugove Zapada, bilo zapravo pogodno da Hitlerov Lebensraum leži u pravcu bogatstvima fabuloznog Istoka gdje nedostaje arijevske stanovništvo, i gdje su prostori pogodni*

⁴ Isto, str. 105. Zanimljivo je upozoriti da u Moreovoj »Utopiji ima i nekoliko izrazito političko-geografskih razmatranja: tako u odnosu na veličinu teritorija i mogućnost vladanja More smatra da teritorij (konkretno Francuske) ne smije biti prevelik . . . da bi njome (tj. Francuskom) mogao upravljati kako treba samo jedan čovjek. . .« (isto str. 73). U odnosu na organizaciju zapravo centralnih mjesta i glavnog grada za Morea su važne međusobne udaljenosti i položaj glavnog grada u središtu otoka (isto, str. 90).

⁵ Koliko pokazuju iskustva iz II svjetskog rata Hitler se priklonio prvoj Mackinderovoj tezi (»Tko vlada istočnom Evropom, vlada i Heartlandom«) i »Ideji Bagdada«, iako su nastojanja Njemačke i na moru imala već relativno dugu tradiciju. Tako je Pruska već od 1848. nastojala što jače razviti ratnu mornaricu, a naročiti impuls u tome bili su ratovi s Danskom 1864. i Francuskom 1870. godine. Tada car Vilim, zatim von Stolsch, von Caprivi, von Tirpitz rade mnogo na podizanju pomorske flote. Vilim zastupa ideju kolonijalne i pomorske politike (prema Africi i Dalekom Istoku), smatra da budućnost Njemačke leži na moru, dok je Bismarck protiv i ističe značenje Rusije! Kraljica — »Deutschland zur See« postaje vrlo značajnom u njemačkom javnom životu.

za masovnu agrarnu kolonizaciju; podsjetimo se samo na Hitlerov tzv. General Plan Ost koji je predviđao kolonizaciju Ukrajine. I konačno,

— *Treće*, važnim razlogom zašto nije mogla biti formirana predratna fašistička koalicija na liniji Istok-Zapad javlja se i određena vremenska komponenta, tj. razdoblje u kojem se pojavio i u kojem se razvijao njemački fašizam. Imajući to u vidu i opet se jasno afirmira ideja uobičajenosti kada valja ocjenjivati fašizam. Naime, Hitlerov »Mein Kampf« napisan je 1924/25. godinu (moguće je da je u tome Hitleru pomogao i R. Hess, dobro upućen u geopolitički način mišljenja), dakle u ono karakteristično doba kada je nova protuistočna orijentacija mogla biti samo nastavak one protuistočne i protukomunističke orijentacije, koja se u svojoj neuspješnosti iscrpila samo nešto ranije, tj. kada nije uspjela kontrarevolucija u Rusiji. Dakle, nakon tog kolapsa, javlja se sada praktički odmah ponovno ideja koja je i opet orijentirana protiv istog neprijatelja. Jasno je i očito da je reakcionarnim krugovima Zapada, takva ideja mogla samo odgovarati — uostalom, dobro je u tom smislu podsjetiti se na Deborina⁴ koji istu stvar u svojoj knjizi više puta naglašava. Deborin smatra da je Minhenski sporazum sklopljen u nadi da će se njemačka agresija orijentirati prema Istoku. Zato bismo se složili s onima koji smatraju da je Hitlerov Drang nach Osten nešto čime se može spriječiti Drang nach Westen! Pri tom je važno i to da je Deborinova knjiga (izdana na engleskom jeziku) objavljena 1917. godine, dakle u vrijeme kada je detant sve više počeo prevladavati situaciju hladnog rata zbog čega ovu knjigu nije moguće optužiti kao elemenat hladnoratovskog instrumentarija. Razlike Istoka i Zapada u predratnom razdoblju valja i te kako uzimati u obzir ako se želi objasniti nemogućnost tadašnjeg formiranja antifašističke koalicije. Jer — *hladni rat u biti nije počeo 1950-tih, godina, nego odmah s 1917. godinom!*

Dakle — ako se vrlo kratko poslije neuspjeha kontrarevolucije u Rusiji ponovno javio netko čije su ambicije i opet bile usmjerene protiv Istoka i »komunističke kuge« i ambicije onih koji nisu uspjeli, ako se brzo i na uobičajeni način javila naznaka snage iste teritorijalno-političke orijentacije — sve to jasno pokazuje da je reakcionarnim krugovima centralne i zapadne Evrope i svjetskom imperijalizmu općenito zapravo dobro došla jedna ideja ponovno usmjerena protiv Istoka.

Sve to nedvojbeno pokazuje da uvjeti za formiranje antifašističke koalicije na liniji Zapad-Istok uopće nisu niti postojali, i da se ta nemogućnost temeljila na povijesnim zakonitostima, da nije bila slučajna, da nije bila rezultat pogrešaka ili slabosti lijevih snaga, iako se ni te slabosti ne mogu mimoći, jer su sredinom 1930-tih godina lijeve snage bile i direktno tučene (u Španjolskoj). Jedino pitanje koje se može postaviti jest zašto nije formirana antifašistička koalicija u okviru samih zapadno-i centralno-evropskih država.

Sve navedeno značajno je i za ocjenu današnjih odnosa. Naime, moguće je ustvrditi da ni danas ne postoje uvjeti da bi odmah mogla biti stvorena jedna antifašistička koalicija na liniji Istok — Zapad. Jer i unatoč detantu — neke zemlje, definirane kao fašističke ili neofašističke, čvrsti su saveznici reakcionarnih krugova Zapada! U odnosu na to pitanje nalazimo se, dakle, u sličnoj situaciji kao i u predratnom razdoblju. To iskustvo ne smije biti zanemareno.

⁴ G. Deborin: »Secrets of the Second World War« (Moscow, 1971.)
Zagreb, 22. listopada 1975.